

Az elemi- és felsőbb matematika határán

EPSZTI

regionális matematika tanári szakmai nap

Szeged

2017. 09. 25.

Dr. Németh József
SZTE, TTIK, Bolyai Intézet

50. tanévem az SZTE-n

Elemi matematika és felsőbb matematika határán (tanárképzésnél ez fontos; "kilincs").

Kiindulás: Riesz Frigyes; 1925 Rektori székfoglaló; "Elemi módszerek a felsőbb matematikában" (Elnézést kér...)

A **SKATULYAELV**-re épített ("a matematikusok között népszerű ötlet, amely számos probléma nyitjához vezetett és érdemei elismeréséül az **elv** rangját és méltóságát nyerte el.").

(4 szoba; párizsi nők; hajszálak ≤ 300.000 : 70e - 100-120e - 120-150e, a lakosság 2.105.000).

Riesz: Dirichlet a sixtuszi kápolnában a húsvéti zene hallgatása közben jött rá a SZÁMELMÉLET egyik fontos tételére: $\alpha, 2\alpha, 3\alpha, \dots, n\alpha$ között $\exists$ legalább egy, amelynek a legközelebbi egésztől vett eltérése $\leq \frac{1}{n}$.

Azaz $|q\alpha - p| \leq \frac{1}{n} \Rightarrow \left| \frac{p}{q} - \alpha \right| \leq \frac{1}{q \cdot n} \leq \frac{1}{q^2}$ (Riesz ezt belátja a székfoglalón).

Én a mai előadást erre építem.

A **gyökér**: a Dirichlet-féle skatulyaelv (pigeon-hole principle; postai boxok)

1. Tétel. Ha α irracionális szám, akkor $\exists \frac{p_n}{q_n}$ ($p_n, q_n \in \mathbb{Z}$), hogy

$$\left| \alpha - \frac{p_n}{q_n} \right| < \frac{1}{q_n^2}.$$

Bizonyítás. Legyen n fix, $n \in \mathbb{N}$ és tekintsük a következő $(n + 1)$ darab valós számot.

$$(*) \quad 0, \alpha - [\alpha], 2\alpha - [2\alpha], \dots, n\alpha - [n\alpha];$$

ezek mind beleesnek a $[0, 1)$ intervallumba. Mivel a

$$(**) \quad \left[\frac{j}{n}, \frac{j+1}{n} \right), \quad j = 0, 1, \dots, n-1$$

lefedti a $[0, 1)$ -et, ezért kell lenni legalább két olyan pontnak (skatulyaelv) a $(*)$ pontok közül, mondjuk

$$n_1\alpha - [n_1\alpha] \text{ és } n_2\alpha - [n_2\alpha] \quad (0 \leq n_1 < n_2 \leq n),$$

amelyek egy intervallumba esnek a $(**)$ intervallumok közül (u.i. $(*)$ $(n + 1)$ pontot tartalmaz, $(**)$ pedig n db intervallumot).

Így

$$|n_2\alpha - [n_2\alpha] - (n_1\alpha - [n_1\alpha])| < \frac{1}{n},$$

azaz

$$\left| \underbrace{(n_2 - n_1)}_{q_n} \alpha - \underbrace{([n_2 \alpha] - [n_1 \alpha])}_{p_n} \right| < \frac{1}{n},$$

azaz

$$|\alpha \cdot q_n - p_n| < \frac{1}{n} < \frac{1}{q_n} \Rightarrow \left| \alpha - \frac{p_n}{q_n} \right| < \frac{1}{q_n^2}.$$

(Ha n^* olyan, hogy az előbb kapott $|q_n \cdot \alpha - p_n| > \frac{1}{n^*}$,

akkor újabb $\frac{p_n^*}{q_n^*}$ adódik úgy, hogy $|\alpha q_n^* - p_n^*| < \frac{1}{n^*}$,

így újabb $\frac{p_n}{q_n}$ -t kapunk, azaz végtelen sok ilyen tört adódik.

Megjegyzés: $\left| \alpha - \frac{p}{q} \right| \leq \frac{1}{c \cdot q^2}$; $c = \sqrt{5}$ a legjobb

(Hurwitz).

Továbbá $q^2 \rightarrow q^{2+\varepsilon}$ ($\varepsilon > 0$), $\forall$ alg. irracionális esetén csak véges sok ilyen p/q van.

2. Elemi probléma: $\{\cos n\}$ sorozat "viselkedése"

Az $y = \cos x$ grafikonja alapján: $\cos n$ végtelen sok n -re pozitív és végtelen sok n -re negatív, tehát (monotonitás kizárva; konvergencia? $a_n \rightarrow a$ mit jelent?) $\cos n \not\rightarrow a$ ($a \neq 0$)

$$\text{Tfh } \cos n \rightarrow 0, \text{ de } \cos^2 n = \frac{1 + \cos 2n}{2} \Rightarrow 0 = \frac{1 + 0}{2}$$

adódna, ami ellentmondás.

(Megjegyzés: integrálás; lineáris fgv.-transzformáció)

Kérdés: a $\{\cos n\}$ sorozat viselkedése (korlátos; B.-W.) (Mik a torlódási pontok?)

$\stackrel{?}{\exists} n_k: n_1, n_2, \dots, n_k \dots$ úgy, hogy $\cos n_k \rightarrow 0$.

Pl.: $n_k \stackrel{?}{\rightarrow} \frac{\pi}{2} \Rightarrow \cos n_k \rightarrow \cos \frac{\pi}{2} = 0$, de n_k és $\frac{\pi}{2}$ távolsága $\geq 0,4 \dots$

Viszont tudjuk: $\left| 2\pi - \frac{p_n}{q_n} \right| < \frac{1}{q_n^2} \Rightarrow |2\pi q_n - p_n| <$

$\frac{1}{q_n}$, azaz $|2\pi q_n - p_n|$ b.milyen kicsi lehet, így ezt

felmérjük 0-tól, $\frac{\pi}{2}$ -et tetszőlegesen meg tudjuk köze-

líteni és így ha $2\pi \hat{q}_n - \hat{p}_n \rightarrow \frac{\pi}{2}$, akkor

$$\underbrace{\cos(2\pi\hat{q}_n - \hat{p}_n)}_{\cos(-\hat{p}_n)} \rightarrow \cos \frac{\pi}{2} = 0$$

$\cos |\hat{p}_n| \rightarrow 0$, azaz $|\hat{p}_n|$ kívánt részsorozat.

Így megmutathatjuk, hogy $\exists n'_k: \cos n'_k \rightarrow 1$,

$\exists n''_k: \cos n''_k \rightarrow -1$, $\exists n'''_k: \cos n'''_k \rightarrow \frac{1}{3} \dots$

TÉTEL. Legyen α egy irracionális szám, ekkor az $A = \{m + n\alpha: m, n \in \mathbb{Z}\}$ halmaz mindenütt sűrű $\mathbb{R}$ -ben, azaz minden intervallum tartalmaz legalább egy elemet A -ból. (De akkor minden intervallum végtelen sok elemet is tartalmaz A -ból.)

Bizonyítás. Legyen (a, b) tetszőleges intervallum, megmutatjuk, hogy legalább egy eleme A -nak beleesik ebbe az intervallumba. Legyen $0 < \varepsilon = b - a$. Ismert, hogy $\exists p_n, q_n$ úgy, hogy

$$\left| \alpha - \frac{p_n}{q_n} \right| < \frac{1}{q_n^2},$$

és mivel $q_n \rightarrow \infty$, ezért

$$|\alpha q_n - p_n| < \frac{1}{q_n} < \varepsilon$$

fennáll m.m. n -re. Vegyük $c \stackrel{\text{def}}{=} |q_n \cdot \alpha - p_n|$, ahol p_n, q_n a fenti tulajdonságú.

Ekkor viszont van legalább egy m (egész szám) úgy, hogy $m \cdot c$ az (a, b) intervallumba esik. (Részeg)

Azaz $m \cdot q_n \alpha - m \cdot p_n$ vagy $-m \cdot q_n \alpha + m \cdot p_n$ az (a, b) -be esik.

3. TÉTEL. A $\{\cos n: n \in \mathbb{N}\}$ halmaz sűrű a $[-1; 1]$ -ben.

(Azaz a $[-1; 1]$ minden t pontja a $\{\cos n\}$ sorozat torlódási pontja, azaz t bármely környezetében benne van a sorozat végtelen sok tagja, vagy $\exists\{n_k\}_{k=1}^{\infty}$ természetes számok növény sorozata úgy, hogy $\cos n_k \rightarrow t$.)

Bizonyítás. Legyen $t \in [-1; 1]$. Akkor $\exists x: t = \cos x$. Miért? Az előző tétel szerint $\exists\{m_n\}$ és $\{k_n\}$ egész számok sorozata úgy, hogy $x = \lim_{n \rightarrow \infty} (k_n 2\pi + m_n)$; ebből viszont a cosinus fgv. folytonosságából adódik:

$$\begin{aligned} t = \cos x &= \cos\left(\lim_{n \rightarrow \infty} (k_n 2\pi + m_n)\right) = \\ &= \lim_{n \rightarrow \infty} [\cos(k_n 2\pi + m_n)] = \\ &= \lim_{n \rightarrow \infty} \cos m_n = \lim_{n \rightarrow \infty} \cos |m_n|. \end{aligned}$$

Így adódott, hogy a $[-1; 1]$ int. minden pontja torlódási pontja a $\{\cos n\}$ sorozatnak. (sin n hasonló)

Nyilván nem vesz fel minden $t \in [-1; 1]$ értéket, csak "tetszőlegesen közel kerülnek" a sorozat elemei. Pl.

$\exists n$, hogy $\cos n = \frac{1}{3}$. Miért?

Kérdés: $\cos n$ racionális vagy irracionális?

$\cos n, \sin n$, racionális, irracionális?

1) Ha $r \neq 0$ rac., akkor $\cos r$ irracionális. (Hermite 1873; "elemi" bizonyítás)

$\Rightarrow \sin r, \operatorname{tg} r$ irracionális

$$\cos 2r = \cos^2 r - \sin^2 r = 1 - 2 \sin^2 r$$

$$\cos 2r = \cos^2 r - \sin^2 r = \frac{\cos^2 r - \sin^2 r}{\cos^2 r + \sin^2 r} =$$

$$\frac{1 - \operatorname{tg}^2 r}{1 + \operatorname{tg}^2 r}.$$

2) Ha $r \neq 0$ rac., akkor $\cos r, \sin r, \operatorname{tg} r$ **TRANSZCENDENS** (Lindemann 1883) (Baker 1975)
(v.ö. $\pi; e$)

4. Probléma: Konvergens-e a $\frac{\operatorname{tg} n}{n}$ sorozat?

(Előzmény: $1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} - \frac{1}{4} - \frac{1}{5} - \frac{1}{6} + \dots = \log_e \sqrt[3]{2} +$

$\frac{2\pi}{3\sqrt{3}}; \sum_1^\infty \frac{\sin n}{n}; \sum_{n=1}^\infty \frac{\operatorname{tg} n}{n}$ konv.-e?)

Állítjuk, hogy nem, hiszen $\frac{\operatorname{tg} n}{n}$ divergens. Először megmutatjuk, hogy ha $\frac{\operatorname{tg} n}{n}$ konvergens lenne, akkor csak 0-hoz tarthatna, ugyanis $n_k = [k\pi]$ esetén $|n_k - k\pi| < 1 < \frac{\pi}{3}$, így $\left| \frac{\operatorname{tg} n_k}{n_k} \right| \leq \frac{\sqrt{3}}{n_k} \rightarrow 0$, ha $k \rightarrow \infty$.

Segédteétel. Legyen α irracionális szám. Ekkor létezik végtelen sok p, q egész szám úgy, hogy

$$\left| \alpha - \frac{p}{q} \right| < \frac{1}{q^2}$$

Most térjünk rá az eredeti állítás bizonyítására, azaz, hogy $\frac{\operatorname{tg} n}{n}$ divergens.

Legyen $\alpha = \frac{\pi}{2}$, q -t pedig vegyünk 1-nél nagyobb páratlan számnak úgy, hogy fennáljon, hogy

$$\left| \frac{p}{q} - \frac{\pi}{2} \right| < \frac{1}{q^2}, \quad \text{azaz} \quad \left| p - q \cdot \frac{\pi}{2} \right| < \frac{1}{q} < \frac{\pi}{4}.$$

Mivel q páratlan, a ctg függvény differenciálható a

$$\left[q\frac{\pi}{2} - \frac{\pi}{4}; \quad q\frac{\pi}{2} + \frac{\pi}{4} \right] \text{ intervallumon.}$$

Így a Lagrange-féle középérték-tétel szerint

$$\exists z \text{ a } p \text{ és } q\frac{\pi}{2} \text{ között úgy, hogy}$$

$$(*) \quad |\operatorname{ctg} p| = \left| \operatorname{ctg} p - \operatorname{ctg} q\frac{\pi}{2} \right| = \left| p - q\frac{\pi}{2} \right| \frac{1}{\sin^2 z}.$$

Mivel $\frac{1}{\sin^2 z} \leq 2$, így $(*)$ -ből kapjuk, hogy

$$|\operatorname{ctg} p| \leq 2 \left| p - q\frac{\pi}{2} \right| \Rightarrow |\operatorname{tg} p| \geq \frac{1}{2 \left| p - q\frac{\pi}{2} \right|} \geq \frac{q}{2} \geq \frac{p}{4}$$

végtelen sok p -re

$$\left| \frac{\operatorname{tg} p}{p} \right| \geq \frac{1}{4} \Rightarrow \frac{\operatorname{tg} n}{n} \not\rightarrow 0.$$

Megjegyzés: $\frac{\operatorname{tg} n}{n^2}, \dots, \frac{\operatorname{tg} n}{n^7}?, \frac{\operatorname{tg} n}{n^8} \rightarrow 0$ (rövid, fél oldalas bizonyítás - erről később)

Részeredmény: $\frac{|\operatorname{tg} n|}{n^2} \leq \frac{11 \cdot 000 \cdot 000}{n}$, ha $n \leq 10^{8\,000\,000}$ (u.a. cikk).

Math. Magazine (Vol. 72, No. 5, Dec, 1999), IRA
Rosenholtz

TÉTEL. $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\operatorname{tg} n}{n^8} = 0$

Gondolatok a bizonyításhoz:

K. Mahler 1953-ban [On the appr. of π , Nederl. Akad. Wetensch. Proc. Ser. A, 56(1953), 30-42] megmutatta:

$$|\pi - p/q| > \frac{1}{q^{42}}, \quad \forall q \geq 2\text{-re, minden } p \text{ esetén;}$$

és ugyanakkor

$$|\pi - p/q| > \frac{1}{q^{30}},$$

ha q elég nagy (minden p -re).

M. Mignotte 1974-ben javította 30-at 20-ra [Bull. Soc. Math. France Mem., 37(1974), 121-132]

⋮

M. Hata 1993-ban ezt az "irrationality measure"-t 8,02- re javította [Acta Arithmetica, 63(1993), 335-349], azaz $\exists Q$, hogy ha $q > Q$, akkor

$$(*) \quad \left| \pi - p/q \right| > \frac{1}{q^{8,02}} \text{ minden } p\text{-re.}$$

A 8,02 miatt adódik a $\frac{\operatorname{tg} n}{n^8} \rightarrow 0$. (*)-t és a Lagrange-féle k.é.tétel - és kész (ld. az előbb említett cikk).

Tétel: $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\operatorname{tg} n}{n^8} = 0$

Bizonyítás. Hata eredményéből következik, hogy van olyan Q , hogy ha $q \geq Q$ és r tetszőleges egész, akkor $\left| \pi - \frac{r}{q} \right| > \frac{1}{q^{8,02}}$. Speciálisan $r = 2p$ -re az áll, hogy $\left| \pi - \frac{2p}{q} \right| > \frac{1}{q^{8,02}}$. Ebből adódik, hogy

$$\left| q \cdot \frac{\pi}{2} - p \right| > \frac{1}{2 \cdot q^{7,02}}.$$

Legyen p pozitív egész és q olyan pozitív egész, hogy fennálljon

$$\left| p - q \cdot \frac{\pi}{2} \right| \leq \frac{\pi}{4}.$$

Feltehetjük, hogy q "elegendően nagy". Ha q páros, akkor $|\operatorname{tg} p| < 1$, így $\frac{|\operatorname{tg} p|}{p^8} < \frac{1}{p^8}$, ami "nagyon kicsi". Ha q páratlan, akkor - alkalmazva a Lagrange-féle középértéktételt - hasonlóan, mint előbb, azt kapjuk, hogy

$$|\operatorname{ctg} p| = \left| \operatorname{ctg} p - \operatorname{ctg} q \cdot \frac{\pi}{2} \right| = \left| p - q \cdot \frac{\pi}{2} \right| \cdot \left| \frac{1}{\sin^2 c} \right| \geq 1 \cdot \left| p - q \cdot \frac{\pi}{2} \right|,$$

amiből

$$|\operatorname{tg} p| \leq \frac{1}{\left| p - q \cdot \frac{\pi}{2} \right|} < 2 \cdot q^{7,02}.$$

Így, mivel $\left| p - q \cdot \frac{\pi}{2} \right| < \frac{\pi}{4}$ -ből $q \leq p$ adódik, azt kapjuk, hogy $\frac{|\operatorname{tg} p|}{p^8} \leq 2 \cdot p^{-0,08}$, tehát $\frac{\operatorname{tg} p}{p^8}$ "kicsi".

Tehát $\frac{\operatorname{tg} n}{n^8} \rightarrow 0$.

V. Kh Salikov 2008-ban [On the irrationality Measure of π , Russ. Math. Surv., 63(2008), 570-572]
 Irrationality measure: $\mu(\pi) \leq 7,6063$; azaz

$$|\pi - p/q| \geq \frac{1}{q^{7,6063}}, \text{ véges sok } \frac{p}{q} \text{ kivételével.}$$

Így ebből $\Rightarrow \frac{\operatorname{tg} n}{n^7} \rightarrow 0$ (!) (ld. előbb 8,02 helyett 7,6063).

Végül:

Max. A. Alexeev 2011-ben belátta, hogy ha az ú.n. Flint Hills sequence $\left(\frac{1}{n^3(\sin n)^2} \right)$ konv., akkor $\mu(\pi) \leq 2,5$ lenne, azaz $|\pi - p/q| \geq \frac{1}{q^{2,5}}$ teljesülne m.m. p/q -ra.

Ha ez teljesülne, akkor $\frac{\operatorname{tg} n}{n^2} \rightarrow 0$ biz.ható.

Megjegyzés: (Inter. Journal of Math. Analysis Vol. 10, 2016, no. 12, 573-577.

”On the Convergence of Some Special Series” (M.A. Chakhkiev, M.A. Ziroyan, N.P. Tretyakov)

A Flint Hills sor általánosabb eseteivel foglalkoznak (3 és 2 helyett más paraméterekkel, sőt fgv.sorral, azonban az eredeti esetre nincs konklúzió)

2016!!

Tétel (Alexeev) *Ha $\mu(\pi) > 1 + \frac{u}{v}$, akkor $\frac{1}{n^u |\sin n|^v}$ divergens ($u, v \in \mathbb{R}^+$)*

Következmény. Ha $\frac{1}{n^3 |\sin n|^2}$ konvergens, akkor

$\mu(\pi) \leq 1 + \frac{3}{2}$ ($= 2, 5$); és akkor $\frac{\operatorname{tg} n}{n^2} \rightarrow 0$ belátható.

Bizonyítás. Ha $\mu(\pi) > 1 + \frac{u}{v}$, akkor $k = 1 + \frac{u}{v}$ esetén az

$$\left| \pi - \frac{p}{q} \right| < \frac{1}{q^k}$$

végtelen sok p, q -ra fennáll.

Azaz $\exists \{p_i\}$ és $\{q_i\}$ úgy, hogy

$$|p_i - \pi q_i| < \frac{1}{q_i^{k-1}}.$$

Ekkor viszont *egyrészt*

$$|\sin(p_i)| = |\sin(p_i - q_i \pi)| \leq |p_i - q_i \pi| < \frac{1}{q_i^{k-1}} < C \frac{1}{p_i^{k-1}}$$

fennáll valamilyen $C > 0$ számra (ami k -től függ).
 Így, ha $n = p_i$, akkor

$$\frac{1}{|\sin n|^v} > C^{-v} n^{(k-1)v}, \quad \text{majd}$$

$$\frac{1}{n^u |\sin n|^v} > C^{-v} n^{(k-1)v} \cdot n^{-u} = C^{-v}$$

$$\text{hiszen } (k-1)v - u = 0$$

Másrészt

$$|\sin(1 + p_i)| = |\sin(1 + p_i - q_i\pi)| \xrightarrow{i \rightarrow \infty} \sin 1,$$

ahonnan

$$\frac{1}{(1 + p_i)^u |\sin(1 + p_i)|^v} \rightarrow 0.$$

Így valóban divergens a kívánt sorozat.